

Олена Прищепа

Польски школи в культурному довкилли миських поселень правобережной Украины наприкинці XVIII - початку XIX ст.

Meritum 5, 53-61

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

ПОЛЬСЬКІ ШКОЛИ В КУЛЬТУРНОМУ ДОВКІЛЛІ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

В сучасній українській історіографії зростає інтерес до соціокультурних аспектів міського життя, який спонукає до вивчення міського культурного середовища – своєрідного культурного довкілля, твореного містянами різних етнічних, соціальних груп, зв'язаних між собою спільністю життєвих умов, занять, інтересів тощо. Одним із основних компонентів культурного довкілля міст виступає школа¹.

Метою цієї публікації є намір з'ясувати роль польських осередків освіти у формуванні культурного середовища міст Правобережної України останньої чверті ХVІІІ ст. – початку ХІХ ст. Останнє вбачається як сфера духовної людської взаємодії і взаємовпливів у просторах міст. У досліджуваній період на території Правобережної України нараховувалося більше трьохсот міських поселень, в структурі яких, на противагу містам – адміністративним центрам, домінували приватновласницькі містечка². Мала чисельність населення (дві – п'ять тисяч), невиразна міська інфраструктура, традиційний спосіб життя мало чим відрізняв їх від сіл³.

На відміну від євреїв-міщан та селян – переважно українців, чисельне представництво шляхетського стану у міських поселеннях, який формували поляки за етносом і католики за віросповіданням, було набагато меншим (від 8 до 30 % мешканців міст)⁴. Однак в культурному

¹ Л. В. Кошман, *Город в общественно-культурной жизни*, Москва 1998, s. 31.

² А. Воронин, *Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края*, Киев 1869, z. 1, s. 41.

³ Д. Бовуа, *Російська влада та польська шляхта в Україні 1793–1830*, Львів 2007, s. 29.

⁴ Т. П. Брянцева, *Топографічні описи губерній Правобережної України 1798–1799 рр.* як джерело до вивчення історії міст, в: *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради*, Київ 1988, s. 86–89; О. М. Карліна, *Соціально-економічний стан міст і містечок східних повітів Волинської губернії наприкінці ХVІІІ ст. за «Географічним і економічним описанням Волинської губернії 1798 р.*, в: *Житомирщина крізь призму століть*, ред. М. Ю. Костиця, Житомир 1997, s. 26–31.

житті міст Правобережної України, як і загалом у структурі тогочасного суспільства, в силу свого високого соціального статусу шляхта домінувала.

Своєрідність етнічного і станового складу населення накладала відбиток і на культурний бік міського життя, оскільки одночасно співіснувало декілька культурних традицій: з одного боку – шляхетська (висока) культура, осередками якої виступали навчальні заклади, маєтки власників міст – представників польської шляхти, шляхетські зібрання (зокрема, сеймики), а з іншого – традиційна народна культура. Основні характеристики останньої склали щоденна праця, сусідські стосунки, спільна релігійна практика, господарська поведінка, дозвілля і розваги. Фактично окремі етнорелігійні групи в містах жили цілком ізольовано одна від одної і дотримувалися своїх традиційних культур⁵.

Оскільки поляки (насамперед шляхта), незважаючи на виразне відставання в чисельності від корінного українського населення Правобережної України, визначали політичне й суспільне життя цього краю, то саме шляхетська культура могла найбільш відчутно впливати на формування міського культурного довілля і продукувати новації, без яких неможливий подальший культурний розвиток.

Як слушно підкреслила Г. Дильонгова, цю ситуацію надовго усталила система навчання, що функціонувала в цей час за засадами Комісії Національної Освіти (далі – КНО)⁶. Вона прийшла на зміну поширеній в Європі, відтак і в Речі Посполитій, моделі єзуїтської освіти, яка наприкінці XVIII ст. уже не відповідала вимогам „віку розуму” і потребувала докорінних змін. Реалізований у Польщі цей успішний освітній проект у часі співпав із першим її поділом (1772) і заборону діяльності ордену єзуїтів (1773).

Аналіз досліджень і публікацій засвідчує, що питання розвитку освіти у містах Правобережної України під егідою КНО досить детально вивчалися і продовжують перебувати в полі зору як українських, так і зарубіжних дослідників. При цьому основна увага приділяється характеристиці мережі освітніх закладів, аналізу навчальних програм та їх реалізації на практиці⁷. Плідно досліджується дотична до вказаної

⁵ А. Каппелер, Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад, Львів 2005, s. 118.

⁶ Г. Дильонгова Історія Польщі 1785–1990, Київ 2007, s. 14.

⁷ Т. В. Джаман, Соціально-політичні особливості Волині XVIII – поч. XIX ст. та їх вплив на освіту краю, w: Освіта і культура Волині: історія та сучасність. Матеріали I

тематика, пов'язана із з'ясуванням ролі чернечих орденів у розвитку освіти краю – насамперед єзуїтів, василіан, піарів⁸. Між тим під кутом зору з'ясування впливу навчальних закладів, які функціонували під егідою КНО в останній третині XVIII ст. й фактично у першому десятилітті XIX ст., на формування культурного середовища міських поселень Правобережної України ця проблема ще не розглядалася. Саме такий підхід актуалізує запропоновану для розгляду тему.

Зробивши наголос на переході від освіти, якою опікувалася церква, до освіти світської, якою переймалася держава, КНО не відкидала окремі позитивні складові попередньої моделі єзуїтської освіти, які сприяли утвердженню зв'язку школи із культурним життям міста.

Що мається на увазі? Подаючи розгорнуту характеристику діяльності Вінницької єзуїтської школи напередодні поділів Речі Посполитої, о. Л. Гжебень звертає увагу на її культурно-релігійні аспекти життєдіяльності, які, безумовно, мали вихід на міське культурне довкілля. До таких він відніс діяльність учнівського гуртка, шкільного театру, бібліотеки, музичної бурси, функціонування шляхетського

Всеукраїнської науково-практичної конференції, Луцьк 2012, s. 59–66; А. Г. Філінюк, Розвиток освіти та середніх навчальних закладів на Поділлі наприкінці XVIII–першій половині XIX століття, Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць, Кам'янець-Подільський 2010, t. 16, s. 30–42; О. І. Шостік, Про заклади освіти в м. Каневі наприкінці XVIII – середині XIX ст., w: Черкащина в контексті історії України: Матеріали Першої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, Черкаси 2004, s. 135–140; А. Шмит, Кременецький ліцей як зразок просвітницької моделі школи на території України у першій половині XIX століття, Кременець 2012.

⁸ І. І. Дрогобицький, Структура та культурно-освітня діяльність чину Св. Василя Великого (кінець XVI–XVIII ст.), Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки, Кам'янець-Подільський 2004, t. 12, s. 108–113; В. О. Єршов, Л. М. Єршова, Василіанська школа в Любарі – становлення і занепад, w: Житомирщина крізь призму століть, ред. М. Ю. Костриця, Житомир 1997, s. 39–41; О. М. Карліна, Василіани на Волині, w: Велика Волинь: Минуле й сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції, Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка 1994, s. 297–299; В. Климов, Василіани в Україні: 380 років діяльності, Українське релігієзнавство, 1997, nr 6, s. 10–15; В. Собчук, Почаївська Лавра і народна освіта, w: *Релігія і церква в історії Волині: збірник наукових праць*, Кременець 2007, s. 119–151; Н. Г. Стоколос, Р. М. Шеретюк, Драма церкви (До історії скасування Греко-уніатської Церкви в Російській імперії та викорінення її духовно-культурних надбань), Рівне 2011, s. 127–130; Б. Хіхляч, Навчальні заклади ЧСВВ на Поділлі (середина XVIII – перша третина XIX ст.), Історія релігій в Україні: науковий щорічник. 2007 рік., Львів 2007, cz. 1, s. 899–906; K. Bartnicka, *Jedna z koncepcji organizacji szkolnictwa w wieku Oświecenia w Europie Wschodniej. Okręgi szkolne uniwersyteckie w Polsce I w Rosji: 1781–1803–1835*, Kwartalnik Pedagogiczny, 1982, nr 3–4, s. 167–177.

конвікту. Опановуючи мистецтво виголошувати промови, читати римовані рядки, учасники учнівського гуртка (конгрегації студентської), як відомо, брали активну участь у загальноміських релігійних та шкільних урочистостях. Діяльність шкільного театру, навчання співу та гри на музичних інструментах у музичній бурсі не замикалися у стінах навчального закладу, а викликали інтерес й у мешканців міста, розширювали глядацьку аудиторію. Функціонування шкільної бібліотеки хоча й було позбавлене публічного характеру, однак мало вихід на діяльність усього єзуїтського осідку Вінниці. Облаштування шляхетського конвікту вимагало матеріальної підтримки як магнатів, так і усієї шляхти⁹.

Зауважимо, що подібні прояви культурної взаємодії школи із містянами у подальшому активно використовувалися і навчальними закладами нового типу, які функціонували у Польщі під егідою КНО. Як відомо, ідеологічним підґрунтям освітніх реформ послужили ідеї західноєвропейських просвітників, а матеріальною базою – статки єзуїтів. Важливим було те, що фактично мережа колишніх єзуїтських шкіл та навчальних закладів інших чернечих орденів була збережена, однак підпорядкована КНО¹⁰. Кардинальних змін зазнали навчальні програми, до яких були уведені природничі дисципліни, елементи фізичного виховання, утверджувалося викладання на польській мові. Перевага надавалася вихованню свідомих громадян у душі християнської моралі та патріотизму¹¹.

Як виглядала мережа навчальних закладів Правобережної України, підпорядкованих Едукаційній Комісії? У двох навчальних округах – волинському та українському – функціонували дві окружні школи (Кременець, Вінниця) і чотири підокружні (Кам'янець, Луцьк, Олика, Житомир). Підконтрольні державі у статусі підокружних були й василіанські школи: таких нараховувалося вісім (Володимир, Острог,

⁹ L. Grzebien, *Szkoly jezuickie w Winnice*, w: Вінницькі Мури. Погляд крізь віки: Матеріали міжнародної наукової конференції „Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть”, Вінниця 2011, s. 44–46.

¹⁰ И. П. Корнилов, *Очерк истории русских и польских школ в западных губерниях до 1803 г.*, w: *Задачи русского просвещения в его прошлом и настоящем*, С.Петербург 1902, s. 54.

¹¹ О. М. Дзюба, *Едукаційна Комісія 1773–1794*, *Енциклопедія історії України*: в 5 т., Київ 2005, т. 3, s. 15–16.

Шаргород, Бар, Овруч, Канів, Умань, Любар)¹². Останні, як і піарські, хоча й розраховували на фінансову допомогу від держави, однак переважно утримувалися на кошти ордену василіан. Таким чином, разом із двома школами піарів (Межирич Корецький, Дубровиця) у міських поселеннях Правобережної України було засновано 16 шкіл «вищого рівня» – середніх.

Як свідчать рапорти візитаторів Едукаційної Комісії про генеральний огляд підлеглих шкіл за 1789 р., на вказаній території існували й початкові парафіяльні школи, підконтрольні Едукаційній Комісії. Парафіяльні школи вищого типу, зазвичай, відкривалися у міських поселеннях й давали учням достатню підготовку для продовження навчання у середніх школах. Окрім того існували ще й приватні школи – нижчі від середніх, на їх більшість контрольні функції Едукаційної Комісії не поширювалися (Берестечко, Богуслав)¹³. Продовжували приватно навчати дітей у себе вдома, чи то в оселях їхніх батьків окремі монахи різних чернечих орденів, що не знаходило схвалення Комісії. Остання не мала повноважень інспектувати їх навчально-виховний процес, хоча й констатувала, що навчають вони „по-старому”¹⁴. Однак в загальній масі і такі осередки освіти розширяли соціальний комінкативний простір міст й долучалися до творення культурного довкілля містян.

Затребуваністю освітніх послуг пояснюється доволі значна, як на той час, чисельність учнів у міських школах. Так, 1789 року у Кременецькій окружній школі навчалося більше 450 осіб, а в окружній Житомирській – близько 500. Найвищий рекорд побила василіанська школа у Шаргороді (волинський округ), зібравши під одним дахом у 1782 р. до 600 учнів (щоправда, через сім років їхнє число скоротилося вдвічі)¹⁵. В загальній чисельності міського населення питома вага вихованців шкіл коливалася: 2,4% в Олиці, 12,9% у Кременці, 23% в Умані¹⁶.

¹² Материали для истории народного образования. (Приложение к статье „Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов”. Киевская старина. Февр. и март. кн. 1882 г.), Киевская старина, 1882, t. 2, s. 276–307.

¹³ Ibidem, s. 297, 484.

¹⁴ Ibidem, s. 299.

¹⁵ Ibidem, s. 466.

¹⁶ С. Терський, Олика: Історичний нарис, Львів 2001, s. 30; О. Карліна, Місто Кременець у першій третині XIX століття, в: Волинські Афіни. 1805–1833: Збірник. наукових праць, ред. С. Маковський і В. Собчук, Кременець 2006, s. 13; І. І. Кривошея, Місто Умань у власності графів Потоцьких (друга чверть XVIII – перша третина XIX ст.):

Місцева шляхта організовувала посильну фінансову допомогу школам, утримувала на власні кошти окремих учнів, зокрема, фундушевих. Таких в Кременецькій окружній школі навчалося 18 осіб¹⁷. У 1803 р. власним коштом утримував у конвікті, який функціонував при школі піарів у Дубровиці, двадцять чотирьох молодих шляхтян місцевий шляхтич Каласантій Олізар¹⁸.

Підтримка шляхтою шкіл демонструвалася під час відвідин урочистих актів і публічних щорічних екзаменів. Проведення публічних екзаменів у Кременецькій та Вінницькій школах у часі співпадали із проведенням повітових сеймиків, а в Луцьку – з засіданнями гродського суду, й тому публічні випробовування знань учнів бували багатолюдні¹⁹.

Для шляхти подібна участь в житті шкіл демонструвала не лише підтримку важливій освітянській справі, а й дозволяла урізноманітнити культурне дозвілля, надати йому нових фарб. Таким чином демонструвалася її єдність, шляхетна поведінка. Долучалися до подібних заходів представники міського світського товариства, у тому числі й жіноцтво²⁰.

Вважали за честь їх відвідати як власники міст чи містечок, так і місцеве духовенство (католицьке й уніатське), командний та офіцерський склад військових гарнізонів (Кам'янець, Острог)²¹. Під час проведення подібних заходів учні вправлялися у перекладах творів класичних авторів з латині на польську та їх декламації, демонстрували фізичні досліди. Найбільш емоційно своє захоплення побаченим і почутим висловлювали світські дами.

Зазвичай публічні екзамени завершувалися врученням королівських дарунків – так називалися золоті й срібні медалі для найбільш успішних учнів, засновані польським королем Станіславом Понятовським з метою заохочення учнів до навчання і приваблення шляхти до освітніх

територія конфлікту, компромісу чи взаємодії?, Проблеми історії України XIX – початку XX ст., Київ 2009, cz. 16, s. 179.

¹⁷ Е. Крыжановский, Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов, Киевская старина, 1882, t. 1, nr 2 (февраль), s. 283.

¹⁸ J. Hoffman, *Księga wizyt generalnich szkoły o.o. Pijarów w Dabrowicy z lat 1782–1804*, Rocznik Wołyński, Równe 1934, t. 3, s. 261–296.

¹⁹ Е. Крыжановский, op. cit., s. 291.

²⁰ Материалы для истории народного образования, op. cit., s. 282.

²¹ Ibidem, s. 288, 464.

закладів²². Цей почесний обов'язок випадав також добірному товариству гостей і, зокрема, власникам міст та містечок²³.

Безперечно, на протигагу адміністративним містам, відкриті публічні заходи у навчальних закладах невеличких містечок відвідувало значно менше гостей, відповідно, й підтримка з боку знаті виглядала слабшою. „А більшою її й очікувати не доводиться у не повітовому місті – фіксувалося під час ревізії Олицької підокружної школи²⁴.

Відвідини шкіл польським королем під час подорожі Правобережною Україною весною 1787 року, коли він поспішав на зустріч із Катериною II, здатні були підняти престиж і василіанських осередків освіти, які за рівнем викладання та й фінансового забезпечення ще значно поступалися академічним школам. Учні Володимирської василіанської школи вітали керманіча держави аж на шістьох мовах, які вони вивчали. Урочистий прийом Станіславу Понятовському був влаштований й учительсько-учнівським колективом василіанської школи у Каневі, на якому звучали виголошені привітання на трьох мовах²⁵. Безперечно, подібні візити були подіями культурного виміру життя не лише міської школи, а й усіх мешканців міста.

Виступаючи притягальною силою для усе більшої частини містян, окремі з міських шкіл, незважаючи на заборону Едукаційної комісії, услід за традицією єзуїтів продовжували організовувати театральні вистави, або т. зв. діалоги. Безперечно, подібні заходи відносилися до непересічних культурних подій усього міста. Практикувалися вони у василіанській школі в Острозі та школі піарів у Межиричях Корецьких²⁶.

Значний потенціал в поширенні книжкової культури не лише на вихованців шкіл та їх наставників, а й ширші кола містян, мали шкільні бібліотеки, які лише розпочинали формуватися. Частина з них започатковувалася на основі книжкових зібрань колишніх єзуїтських колегіумів (Кременець, Луцьк, Острог, Вінниця) та навчальних закладів інших чернечих орденів²⁷. Щоправда, більшість єзуїтських бібліотек

²² Ibidem, s. 282.

²³ J. Hoffman, op. cit., s. 266.

²⁴ Материали для истории народного образования, op. cit., s. 453.

²⁵ Ibidem, s. 455; О. І. Шостік, op. cit., s. 137.

²⁶ Материали для истории народного образования, op. cit., s. 305, 464.

²⁷ О. Карліна, Спроба реконструкції фонду бібліотеки Луцького єзуїтського колегіуму (за матеріалами державного архіву Волинської області, *и*: Книжкова та рукописна культура: історія, методологія, джерельна база: тези доповідей і повідомлень: міжнародна наукова конференція, ред. Л. Головата, Львів 2012, s. 77–79;

ще до передачі їх школам Комісії вже були пограбовані і перебували у жалюгідному стані, або ж зазнали збитків від непередбачуваних пожеж, як от у Луцьку, Острозі, Любарі, Вінниці.

Залученню учнів до книжкової культури, а відтак опосередковано і їхніх рідних та близьких, могли сприяти й дарунки книжок. У підпорядкованих Едукаційній Комісії школах вводилася практика преміювання найкращих учнів книжками. Зазвичай це були підручники, які Комісія рекомендувала купувати лише у академічних друкарнях і дозволяла для цього використовувати частину коштів, які виділялися нею на фінансування навчальним закладам²⁸.

Доступними для польських середніх шкіл ставали й періодичні видання, які можна було виписувати за державний кошт. Про це йде мова у звіті про діяльність Вінницької окружної школи за 1789 р.²⁹

Таким чином, вплив освітньої традиції Речі Посполитої останньої третини XVIII століття на формування культурного середовища міст Правобережної України був визначальним за відсутності поки що багатьох інших його компонентів (функціонування у містах культурно-просвітницьких організацій, публічних бібліотек, театрів, друкарень, книжкових магазинів тощо). Підпорядковані Едукаційній Комісії школи сприяли не лише підвищенню рівня освіти насамперед польської шляхти, а й виступали своєрідними освітньо-культурними вогнищами, гуртуючи навколо себе поки що переважно привілейовану частину містян та повітову шляхту. Принагідно відзначимо, що поміж учнів польських середніх шкіл – у першу чергу тих, які утримували чернечі ордени, було і нечисельне представництво українців, яке могли складати діти уніатських священників, а також поодинокі вихідці із селянських родин.

Функціонування у містах Правобережної України польських середніх шкіл сприяло укоріненню шляхетської культури, яка була збережена і в першій третині XIX ст. У подальшому витіснення російською владою польського культурного простору відбувалося у конкуренції, а також протистоянні. При цьому найбільш чисельне єврейське населення

І. Ціборовська-Римарович, Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму: історія та сучасний стан фонду, Наукові записки Національного університету „Острозька Академія”. Серія „Історичні науки”, Острог 2008, вип. 13. s. 378–392; І. О. Ціборовська-Римарович, Бібліотека Кременецького єзуїтського колегіуму: історія, склад і зміст фонду, Студії і матеріали з історії Волині, 2009, ред. В. Собчук, Кременець 2009, s. 104–115.

²⁸ J. Hoffman, *op. cit.*, s. 278.

²⁹ Матеріали для історії народного образования, *op. cit.*, s. 471.

у містах Правобережжя продовжувало жити ізольовано від інших релігійних груп, дотримуючись власної традиційної культури і релігійної освіти.

POLISH SCHOOLS IN THE CULTURAL ENVIRONMENT OF URBAN SETTLEMENTS IN RIGHT-BANK UKRAINE (LATE 18th – BEGINNING OF THE 19th CENTURIES)

The article considers the mechanism of cultural interaction between Polish educational institutions and town dwellers in Right-Bank Ukraine in the end of the 18th – beginning of the 19th centuries. These educational institutions were among the main components of creating urban cultural environment.

Cultural interaction between Polish schools and townspeople and residents of surrounding counties was manifested by feasible financial aid to students, the presence of respected gentry at the solemn acts and public examinations, organizing theatrical performances. School libraries had significant cultural potential of distributing literary culture to a wider circle of townspeople.

Schools, which were subordinated to the Educational Committee, contributed not only to the improvement of education of primarily Polish nobility, but also were a kind of educational and cultural centres gathering a privileged part of townspeople and county gentry.